

DR EWELINA PODGAJNA

orcid.org/0000-0002-1051-4078

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Kobieta na łamach prasy ruchu ludowego (1918–1931)

Streszczenie

W świetle publicystyki na łamach prasy ruchu ludowego proces dochodzenia kobiet do aktywnej roli w polityce i walce o swoje prawa prowadził poprzez oświatę oraz aktywność na różnych polach życia społecznego: w samorządach, organizacjach spółdzielczych, które niewątpliwie przyczyniały się do kształtowania i rozwoju cywilizacyjnego wsi. Publicystyka na łamach „Piasta”, „Gazety Kobięcej”, „Wyzwolenia” czy „Gazety Chłopskiej” oddziaływała wychowawczo na czytelników. Podtrzymywano wizerunek kobiety ciężko pracującej, kochającej matki, odpowiedzialnej za wychowanie dzieci. Propagowano pożądane wzorce dobrej gospodyni ogniska domowego, żony, katoliczki, a także kobiety złąknionej wiedzy. Autorzy publikujący na łamach prasy ludowej artykuły skierowane do kobiet nie omijali tematyki trudnej, związanej z przeciwnościami ich życia codziennego. Przyczyny zainteresowania kobietami były różne. Po pierwsze, decydowała o tym liczebność kobiet w warstwie chłopskiej, po drugie, kształtujące się wówczas w myśli politycznej ruchu ludowego koncepcje agraryzmu, po trzecie zaś obawy przed objęciem warstwy chłopskiej wpływami rozwijających się ruchów narodowego i socjalistycznego.

Słowa kluczowe: kobieta, prasa, ruch ludowy

WOMAN IN THE PRESS OF THE PEOPLE'S MOVEMENT (1918–1931)**Abstract**

In the press of the people's movement, the process of encouraging and empowering women to play a more active role in politics and fighting for their rights through education and women's participation in various fields of social life: in self-governments and cooperative organizations which undoubtedly contributed to the development of rural areas. Publications such as "Piaśt" (Piaśt), "Gazeta Kobięca" (Women's Journal), "Wyzwolenie" (Liberation) or "Gazeta Chłopska" (Peasant Gazette) aimed at educating readers while maintaining the popular image of a woman as a hard-working and loving mother and a good Catholic housewife responsible for education of children and open to knowledge herself. Journalists did not avoid difficult issues related to the adversities of everyday life. The reasons for the interest in women's issues were diverse. Firstly, it was determined by the number of women in rural communities. Secondly, it resulted from the concepts of agrarianism shaped in the political thoughts of the people's movement at that time. Finally, it stemmed from fears of rural communities becoming influenced by the developing national and socialist movements.

Keywords: women, press, the people's movement

*

Tematyka udziału kobiet w życiu politycznym i społecznym w Polsce międzywojennej podejmowana jest przez badaczy stosunkowo od niedawna¹. Prasa polska od lat jest przedmiotem zainteresowania naukowców². Podstawowym celem artykułu jest ukazanie na łamach prasy

¹ *Kobięta i świat polityki w niepodległej Polsce 1918–1939*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1996; *Równę prawa nierównę szanse. Kobięta w Polsce międzywojennej. Zbiór studiów*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 2000; D. Kałwa, *Kobięta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobięcych*, Kraków 2001; *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Żarnowska, Warszawa 2009.

² A. Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980; Z. Sokół, *Z badań nad polską prasą kobięcą w latach 1918–1939*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1983, t. 22, nr 3, s. 5–12; M.W. Kolasa, *Kierunki badań nad historią prasy polskiej 1918–1939*, cz. 1: *Tendencje rozwojowe. Typologia*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2011, t. 14, z. 1/2, s. 7–55; *Egoistyczna klasa czy współodpowiedzialni obywatele? Problematyka chłopska na łamach prasy w Polsce od końca XIX stulecia do 1939 roku*, red. E. Maj, W. Mich,

ruchu ludowego w latach 1918–1931 charakterystycznych cech modelu życia kobiety należącej do warstwy chłopskiej. We wszechstronnej panoramie różnorodnych inicjatyw społecznych i politycznych ruch ludowy dysponował dość sprawnym i skutecznym aparatem wydawniczo-prasowym. Główni kreatorzy myśli ludowej doceniali znaczenie informacji i propagandy w nagłaśnianiu i popularyzowaniu myśli ludowej. Przedmiotem analizy w niniejszym artykule będą organy prasowe: Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piaś” („Piaś” oraz „Wola Ludu”), Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie” („Wyzwolenie”) oraz Stronnictwa Chłopskiego („Gazeta Chłopska”). Przeanalizowana zostanie problematyka związana z postrzeganiem roli kobiety w społeczeństwie, jej warunków życia i udziału w życiu politycznym. Cezura czasowa obejmuje lata 1918–1931, a więc okres od odzyskania przez Polskę niepodległości do połączenia trzech największych ugrupowań ruchu ludowego – PSL „Piaś”, PSL „Wyzwolenie” i SCH – 15 marca 1931 r. i utworzenia Stronnictwa Ludowego.

Odrodzenie państwa polskiego po 123 latach niewoli zapoczątkowało przemiany zmierzające do równouprawnienia kobiet. Kierunek zmian wyznaczały normy konstytucyjne wprowadzające zakaz różnicowania praw obywateli ze względu na płeć. Przyznanie praw wyborczych kobietom stworzyło możliwości ich uczestnictwa w życiu społeczno-politycznym. W praktyce jednak było to niezwykle ograniczone. Znikoma obecność kobiet w polityce była zjawiskiem powszechnym³. Korzystanie z przyznanych im praw zależało od wielu czynników natury prawnej. Uchylenie jednym aktem ustawodawczym wszystkich ograniczeń prawnych, jakie występowały w „odziedziczonym” prawie byłych państw zabornych, było niemożliwe. Dotychczasowe przepisy trzeba było zastąpić nowymi, przystosowanymi do poszczególnych działów prawa. Mogło to następować stopniowo, w miarę przygotowywania odpowiednich ustaleń nowelizujących obowiązujące prawo⁴. W Manifeście Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej w Lublinie ogłoszonym 7 listopada

M. Wichmanowski, Lublin 2010; *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku*, red. M. Dajnowicz, A. Miodowski, Białystok 2016.

³ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z dziejów kobiety wiejskiej. Szkice historyczne 1861–1945*, Warszawa 1961, s. 202–261; M. Mioduchowska, *Kobiety w ruchu ludowym [w:] Kobiety polskie*, Warszawa 1986, s. 98–112.

⁴ M. Pietrzak, *Sytuacja prawna kobiet [w:] Kobieta i świat polityki...*, op. cit., s. 35.

1918 r. stwierdzono, że czynne i bierne prawo wyborcze będzie przysługiwało każdemu obywatelowi i obywatelce, którzy skończyli 21 lat⁵.

Uzyskanie równych praw nie spowodowało zwiększenia udziału kobiet w życiu politycznym, choć stanowiło zasadniczy krok, otwierający przed nimi możliwość ubiegania się o stanowiska w instytucjach publicznych⁶. Polityczne równouprawnienie kobiet w Polsce było ogromnym postępem na skalę Europy, podtrzymane zostało przez akty legislacyjne odrodzonej Rzeczypospolitej, z ustawą zasadniczą z 1921 r. na czele. Na tym jednak równouprawnienie teoretycznie się kończyło. Nadal wyraźny był podział na zawody i funkcje tradycyjnie przeznaczone tylko dla mężczyzn lub kobiet, co uwidaczniało się zwłaszcza na wsi⁷. W pierwszych latach niepodległości poważny wpływ na umniejszanie roli i znaczenia kobiet w życiu politycznym miały zaszłości historyczne. Najważniejsze było pokonanie przeszkód tkwiących w świadomości społecznej. Odgradzająca kobiety od możliwości awansu społecznego poza obszarem wiejskim bariera przeszłości była trudna do przekroczenia. Był to istotny problem cywilizacyjny odradzającej się Rzeczypospolitej. Taki stan rzeczy wynikał z przesłanek materialnych uniemożliwiających dziewczętom dostęp do wykształcenia wychodzącego poza ramy szkoły powszechnej, rolniczej czy Uniwersytetu Ludowego. Przyczyniły się do tego także inne czynniki: głębokie zakorzenienie w społeczności wiejskiej roli kobiety jedynie jako matki i gospodyni, konserwatyzm, skłonności do klerykalizmu i dewocji, a przede wszystkim analfabetyzm⁸. Działalność ruchu feministycznego stopniowo przynosiła rezultaty w postaci korzystnych zmian

⁵ *Manifest Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej*, oprac. J. Lewandowski, Lublin 1978, s. 38; J. Lewandowski, *Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej w Lublinie [w:] Lublin w dziele odzyskania niepodległości Polski 1918. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Lubelskie Towarzystwo Naukowe 4 XI 1988 r.*, red. W. Śladkowski, Lublin 1989, s. 33–52.

⁶ R. Siemieńska, *Płeć, zawód, polityka. Kobiety w życiu publicznym w Polsce*, Warszawa 1990, s. 12–18.

⁷ W dalszym ciągu na wsi dominował pogląd na społeczną rolę kobiet o charakterze tradycjonalistyczno-zachowawczym. Kobiecie wyznaczano jedynie miejsce w życiu rodzinnodomowym, sprowadzając jej rolę do pełnienia funkcji macierzyńsko-wychowawczych. Szczególne niebezpieczeństwo dostrzegano w aktywności zawodowej kobiet, upatrując w niej przyczyn kryzysów w rodzinie, upadku norm moralnych i obyczajowych (M. Śliwa, *Wzorzec osobowy kobiety socjalistki [w:] Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1995, s. 168).

⁸ A. Kołodziejczyk, *Kobiety w politycznym ruchu ludowym w latach 1918–1939 [w:] Kobieta i świat polityki...*, op. cit., s. 133.

w przepisach prawnych dotyczących oświaty, nauki, pracy zawodowej i jej ochrony, jak też w prawie małżeńskim, rodzinnym oraz wyborczym⁹.

Wielką szansę na emancypację stworzyło ruchowi kobiecemu wprowadzenie wyborów powszechnych. Kobiety stały się wymierną siłą polityczną, co powinno było skłaniać poszczególne stronnictwa do zabiegów o głosy żeńskiego elektoratu. Partie polityczne czy organizacje społeczne, chcąc wyjść naprzeciw nowym wyzwaniom kobiet, tworzyły prasę nie tylko rozrywkową, lecz także podejmującą problemy życia codziennego w zakresie prowadzenia gospodarstwa domowego, realizacji ambicji zawodowych i edukacyjnych. W ruchu ludowym następowało to jednak bardzo powoli i ze znacznymi oporami. Rozwój i zróżnicowanie artykułów prasowych skierowanych bezpośrednio do kobiet wynikały przede wszystkim ze zmian społeczno-gospodarczych, które naruszyły tradycyjny model społeczeństwa patriarchalnego, zmieniając pozycję i rolę kobiety. Wraz ze zmianami społeczno-politycznymi pojawiły się również nowe idee dotyczące udziału kobiety w zmieniającym się świecie.

W pierwszych latach niepodległości działaczkami ludowymi zaangażowanymi w politykę były: Irena Kosmowska, Helena Radlińska, Jadwiga Dziubińska, Maria Seroczyńska, Aleksandra Karnicka z PSL „Wyzwolenie” oraz Zofia Dąbska, Katarzyna Świątkowa i Maria Moczydłowska z PSL „Piast”¹⁰. Poza nimi w ruchu ludowym praktycznie nie było kobiet zajmujących się polityką, stanowiły one zatem wąską elitę i reprezentację interesów kobiecych. Partie ruchu ludowego nie czyniły też gestów w stronę kobiet w kierunku wciągnięcia ich do aktywnej polityki. W wyborach do Sejmu Ustawodawczego w styczniu 1919 r. mandat posłanki z list PSL „Wyzwolenie” zdobyły Jadwiga Dziubińska i Irena Kosmowska. Panie cieszyły się uznaniem i autorytetem wśród wyborców¹¹. Do 1930 r. SCh nie miało w Sejmie reprezentacji kobiet¹². W wyborach w 1930 r. mandat poselski zdobyła tylko jedna kobieta – Małgorzata

⁹ M. Pietrzak, *Sytuacja prawna kobiet w Drugiej Rzeczypospolitej* [w:] Ibidem, s. 33–34.

¹⁰ A. Kołodziejczyk, *Na drogach ruchu ludowego. Rozprawy i studia*, Warszawa 1999, s. 66.

¹¹ G.P. Niećko, *Irena Kosmowska (1879–1945). Życie i działalność*, Lublin 2013, s. 86.

¹² Tylko nieliczna reprezentacja kobiet w parlamencie z innych ugrupowań świadczyła o tym, że po uzyskaniu praw politycznych przez kobiety nie czyniono większych kroków, aby zachęcić je do zainteresowania działalnością polityczną (zob. A. Kołodziejczyk, *Na drogach ruchu ludowego...*, op. cit., s. 66; Idem, *Kobiety w politycznym ruchu...*, op. cit., s. 139; *Wspomnienia o Irenie Kosmowskiej*, oprac. Z. Mazurowa, Warszawa 1974).

Szpringerowa¹³ z listy państwowej Centrolewu, członkini Zarządu Powiatowego SCh w Krasnymstawie. Mała aktywność kobiet wynikała z niskiego stanu świadomości politycznej wsi, a zwłaszcza kobiet wiejskich, choć zauważyć można dosyć dużo aktywnych działaczek na stopniu gminnym i powiatowym¹⁴.

Irena Kosmowska, prowadząc kampanię wyborczą, nie ograniczała się tylko i wyłącznie do agitacji politycznej we własnym okręgu wyborczym. Na łamach tygodnika „Wyzwolenie” zachęcała kobiety do poparcia w wyborach swojego ugrupowania politycznego¹⁵. Zwracała uwagę na wpływ kobiet na przyszłość kraju, która jej zdaniem zależeć miała od tego, jaką postawę zajmą one wobec Sejmu Ustawodawczego. Za szczególnie ważne uznawała przy tym prowadzenie pracy agitacyjnej wśród kobiet wiejskich, które należało szybko zorganizować. W tym celu zwracała się do Ligi Kobiet Królestwa, Galicji i Śląska, która obradowała w Warszawie w dniach 29–31 grudnia 1918 r., o pomoc i wsparcie dla kobiet. Dostrzegając występującą często na wsi obojętność czy też brak zrozumienia dla potrzeby kształcenia dzieci, starała się przedstawić znaczenie oświaty i zdobywania wiedzy dla przyszłości rozwoju młodego pokolenia. Podkreślała, że u podłoża niskiej pozycji społecznej polskiej wsi znajdowała się przede wszystkim mała wiedza o otaczającym świecie, tak ogólna, jak i fachowa, pozwalająca na podwyższenie jakości życia. Konsekwencją braku rozeznania w sprawach politycznych i publicznych był słaby udział w życiu społecznym, niechęć do działania, podejmowania wyzwań i ulepszania własnego warsztatu pracy. Artykuły Kosmow-

¹³ Zob. szerzej w: *Szpringerowa Małgorzata* [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. J.M. Majchrowski, Warszawa 1994, s. 447.

¹⁴ Do 1931 r. czy do momentu zjednoczenia PSL „Piast”, PSL „Wyzwolenie i SCh liczebność kobiet we władzach naczelnych tych ugrupowań była znikoma. W Radzie Naczelnej PSL „Wyzwolenie” w 1919 r. była tylko Irena Kosmowska, w 1920 r. w jej skład weszła także Helena Radlińska, która została skarbnikiem, a w 1922 r. dołączyła do Rady Jadwiga Dziubińska. Dopiero od 1929 r. grono kobiet w Radzie powiększyło się o Anielę Mazurkównę, Aleksandrę Karnicką oraz Abramczykównę. Była to najsilniejsza reprezentacja kobiet we władzach partii chłopskich. Do 1923 r. Katarzyna Świątkowa była członkinią RN PSL „Piast”, a rok później dodatkowo Maria Moczydłowska, ale w 1924 r. już ich w Radzie nie było. Do 1931 r. skład władz PSL „Piast” pozostał męski (S. Giza, *Władze naczelne stronnictw ludowych (1861–1965)*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1965, nr 7, s. 387–414; A. Kołodziejczyk, *Na drogach ruchu ludowego...*, op. cit., s. 68).

¹⁵ I.K., *Witajcie młodzi*, „Wyzwolenie” 1918, nr 25, s. 3; Eadem, *Do czego dążyć*, „Wyzwolenie” 1918, nr 21, s. 3.

skiej zawierały postulaty upowszechniania oświaty szkolnej dostępnej dla wszystkich dzieci z dobrze przygotowanymi do pracy nauczycielami¹⁶.

Dla Kosmowskiej ważną sprawą było akcentowanie potrzeby kształcenia dziewcząt wiejskich, aby mogły pełnić rolę dobrej matki, żony, gospodyni domowej, ale i świadomej praw obywatelki. Jej wywody zmierzały do przełamywania powszechnego stereotypu wychowania kobiety do pełnienia zadań gospodyni domowej, podległej woli męża, na rzecz kobiety przygotowanej do samodzielnej roli w życiu prywatnym i publicznym. Swoje postulaty wprowadzała w życie od 1913 r., kiedy rozpoczęła działalność szkoła dla dziewcząt w Krasieninie, w której pełniła funkcje organizacyjne, wychowawcze i nauczycielskie¹⁷.

Na łamach prasy Kosmowska publikowała artykuły skierowane do kobiet. Dotyczyły one głównie porad związanych z życiem codziennym: obowiązku wychowywania dzieci, utrzymania domu. Miały na celu przede wszystkim większe uświadomienie pod względem społecznym, ale również wymiar polityczny. Kosmowska zwracała uwagę, że kobiety za rzadko zabierają głos w życiu publicznym, a mężczyźni nie zawsze pamiętają o kobiecych sprawach. Dlatego, gdy nadchodził czas wyborów do samorządów, napominała kobiety, że powinny zabierać głos i domagać się swoich praw:

Konstytucja państwa polskiego mówi nam: jesteście członkami społeczności ludzkiej, ciążą na was ważne obowiązki, więc dana jest wam pełna możność zabierania głosu i wywierania wpływu na bieg zbiorowego życia narodu. Stańcie jako świadome współpracowniczki do stałego ulepszania narodu¹⁸.

Tematyka uzyskanych w 1918 r. praw wyborczych kobiet i problem równouprawnienia pojawiały się na łamach prasy ludowej sporadycznie. Szczególną uwagę tym zagadnieniom poświęcano przed wyborami parlamentarnymi i po ogłoszeniu wyników wyborów. Przypominano, że uzyskanie równych praw politycznych to sprawa stale aktualna i na-

¹⁶ I. Kosmowska, *Do czego dążyć*, „Wyzwolenie” 1918, nr 21, s. 4; Eadem, *Nowy Rok Szkolny*, „Wyzwolenie” 1931, nr 51, s. 3; Eadem, *O szkołach zawodowych*, „Sprawy Szkolne i Oświatowe” dodatek do „Wyzwolenia” 1918, nr 14, s. 1.

¹⁷ P.G. Niećko, op. cit., s. 143; E. Kirwiel, *Szkoła rolnicza dla dziewcząt w Krasieninie 1913–1939* [w:] „Przez lud dla ludu”. Irena Kosmowska (1879–1945). Polityk – społecznik – wychowawca, red. E. Podgajna, Lublin 2014, s. 83–97.

¹⁸ I. Kosmowska, *Czy kobiety mają zajmować się polityką*, „Wyzwolenie” 1926, nr 43, s. 3.

leży z tego prawa korzystać, czynnie uczestnicząc w wyborach. Kosmowska zachęcała kobiety do aktywności politycznej, do interesowania się sprawami polityki:

Najistotniejsza treść naszego życia – to być żoną i matką. A kim winna być żona? Towarzyszką życia mężczyzny. A czy może nią być, jeśli nie rozumie tego, co pod naciskiem życia dzisiejszego stanowi przedmiot zainteresowania męża, jeśli nie rozumie i nie odczuwa tego, co dla niego jest bliskie, ważne i drogie¹⁹.

Wskazywała, że kobiety znajdują się w trudnej sytuacji, ponieważ nie upominają się o swoje zagwarantowane prawa.

Kosmowska wskazywała, że kobiety od lat walczyły o równe prawa kobiet i mężczyzn, wychodząc z założenia, że tylko oświecona i uspołeczniona matka może być rozumną i światłą wychowawczynią młodego pokolenia: *Czy może być dobrą matką syna rwącego się do nauki i ciekawego tajemnic świata, jeśli jej całkiem obce są pragnienia i tęsknoty*²⁰. Nigdy nie podważała roli kobiety jako żony i matki, ale podkreślała, że powinna być świadomą swoich praw, obowiązków, procesów politycznych, społecznych i gospodarczych²¹.

W artykule pt. *Czy kobiety mają się zajmować polityką*²² Kosmowska pisała o docenieniu statusu kobiety w Polsce poprzez przyznanie im prawa wyborczego, co nie było powszechnym standardem w Europie na początku XX w. Zauważyła, że *trzeba zbudzenia się u kobiet, ciekawości do tego, po jakich drogach idzie życie nie tylko w sąsiednich oplotkach własnej wsi, ale i w kraju całym i poza jego granicami*²³. Stale przypominała, że kobiety mają ważne do wykonania zadania w życiu publicznym. Mobilizowała je, by poświęcały się także służbie obywatelskiej. Kosmowska stała na stanowisku, że pełnoprawną obywatelką kraju może być tylko kobieta czynnie korzystająca ze swych praw. Apelowwała o większe zaangażowanie i szerszą aktywność polityczną kobiet, o potrzebę samorganizowania się.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ A. Strykowska, *Publicystyka Ireny Kosmowskiej w latach 1918–1939* [w:] „Przez lud dla ludu”..., op. cit., s. 63.

²² I. Kosmowska, *Czy kobiety mają...*, op. cit., s. 4.

²³ Ibidem, s. 3.

Kosmowska bezpośrednio zwracała się do kobiet. Czyniła tak ze względu na to, że obóz narodowy na polu uaktywnienia kobiet w życiu publicznym poczynił znaczne postępy. Przywódcy endecji przywiązywali dużą wagę do działalności wśród kobiet. Wynikało to przede wszystkim z nadziei związanych z powszechnością prawa wyborczego, które wyznaczało ogromny rezerwuar możliwych głosów wyborczych. Równocześnie niski zazwyczaj poziom świadomości politycznej kobiet wiejskich czynił je podatnymi na hasła katolicyzmu i solidaryzmu narodowego²⁴.

W grudniu 1923 r. PSL „Piast” zaczęło wydawać specjalny dodatek dla kobiet do tygodnika „Wola Ludu”, zatytułowany „Gazeta Kobieta”. Już w pierwszym numerze redakcyjnym zapowiadano, że dodatek miał na celu szersze uświadomienie społeczne kobiet, rozbudzenie w nich poczucia godności, podkreślano też i ukazywano wielką wagę ich codziennych prac dla wsi i całego narodu:

Kobieta czasów obecnych mając prawa wyborcze stała się równouprawnioną i w czasie głosowania decyduje o losach polskiej polityki parlamentarnej i państwowej. Na naszych łamach będą się mogły kobiety w tych sprawach wypowiadać²⁵.

W dalszej części artykułu redakcja napisała:

Hasłem naszym – dobro Polski, a drogami do tego celu są: moralne i religijne wychowanie dzieci, stworzenie w domu pięknego ogniska rodzinnego i łagodzenie zaciekłych walk partyjnych przez wszczepianie w młodzież szlachetnych ambicji pracy twórczej, a usuwanie z duszy wszystkiego złego²⁶.

Zatem w kwestii kobiecej piastowcy nie wyszli nadal poza tradycyjny schemat i stereotyp kobiety, dla której nie widzieli miejsca w życiu politycznym. W tekście nie poruszono kwestii praw i obowiązków politycznych kobiet o ich konkretnym i aktywnym udziale w polityce poza *łagodzeniem walk partyjnych*. „Gazeta Kobieta” wydawana była przez trzy lata²⁷. Na jej łamach drukowano artykuły zachowawcze na temat niezmiennego roli kobiety jako matki, dobrej gospodyni i żony. Była to immanentna część kreowanego wizerunku kobiety aktywnej. Tradycyj-

²⁴ A. Kołodziejczyk, *Na drogach ruchu ludowego...*, op. cit., s. 67.

²⁵ „Gazeta Kobieta” dodatek do „Woli Ludu”, 10 XII 1923, nr 1, s. 1.

²⁶ Ibidem.

²⁷ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z dziejów kobiety wiejskiej...*, op. cit., s. 138–139.

ne formy uczestnictwa kobiet w życiu społecznym wpływały na sposób myślenia opinii publicznej o kobiecej aktywności społecznej, politycznej czy zawodowej.

Kobietę przedstawianą w artykułach prasowych w „Gazecie Kobiecej” cechowały ład, umiar, systematyczność i pracowitość powiązana z umiejętnym gospodarowaniem. W jej codziennych obowiązkach dostrzegano konieczność wystąpienia takich zalet, jak zapobiegliwość, roztropność i praktycyzm. Na łamach „Gazety Kobiecej” dużo było informacji i tekstów związanych z poradnictwem gospodarczym, hodowlą i ogrodnictwem.

Macierzyństwo stanowiło istotny element dyskusji nad przyszłością państwa polskiego. Ludowcy w dużej mierze uważali, że od tego, jak kobieta będzie wypełniała rolę matki, będzie zależała liczba i jakość przyszłych pokoleń. Na łamach prasy ludowej większości ugrupowań ludowych pojawiały się artykuły dotyczące znaczenia higieny i zasad żywienia dzieci oraz opieki nad nimi. Bez względu na to, o jakiej sferze działalności kobiety aktywnej była mowa, w wypowiedziach propagujących jej pozytywny wzorzec powracał motyw wzorowej matki. Niewypełnianie obowiązków domowych i rodzinnych dyskwalifikowało pozytywny wymiar aktywności kobiecej. Żadne szczytne cele i dobro ogólne nie usprawiedliwiała zaniedbania podstawowych obowiązków kobiety zameężnej²⁸.

Na łamach „Piasta” publikowano artykuły, w których opisywano zadania wychowawcze kobiet w stosunku do dzieci i młodzieży. Nie ograniczały się one tylko i wyłącznie do aktywności w rodzinie i w domu, lecz także obejmowały współpracę ze szkołą. W atmosferze życia rodzinnego dziecko miało się uczyć cnót obywatelskich, traktowania z szacunkiem i miłością drugiego człowieka, utrzymywać w sobie te postawy społeczne i moralne, które budują wszystkie powiązania w życiu wspólnotowym. We wspólnocie rodzinnej wyrasta nowe pokolenie Polaków, które będzie budować społeczeństwo nadchodzących wieków. Tylko dzieci odważne w wyznawaniu prawdy i wrażliwe na poszanowanie dobra będą mogły odpowiedzialnie podjąć obowiązki na każdym stanowisku. Tak wychowane dzieci będą też mogły odbudować autorytet władzy przeżywającej kryzys. Ważny był udział dzieci wraz z rodzicami w uroczystościach państwowych – dorośli na miarę percepcji dziecka powinni tłumaczyć mu, dlaczego w nich uczestniczą, co się czci. Celom wychowawczym służyło

²⁸ D. Kałwa, op. cit., s. 63.

także kultywowanie tradycji, zwyczajów i obrzędów. W ten sposób rozwijano zainteresowanie historią, wskazywano na głębokie korzenie kultury ojczyściej oraz kształtowano poczucie dumy z jej dorobku. Warto przy tym zwrócić uwagę, że wiele z nich mimo swego pogańskiego rodowodu miało charakter religijny²⁹.

W programie PSL „Piast” z 1926 r. znalazł się zapis uznający rodzinę za podstawową jednostkę życia społecznego, od której zależy zdrowie narodu. Zobowiązano się do zapewnienia jej należytej opieki ze strony państwa i społeczeństwa, doceniając jej znaczenie wychowawcze³⁰. Podobna rezolucja przeciwstawiająca się wszelkim czynnikom, które mogłyby doprowadzić do osłabienia więzi rodzinnych, znalazła się w programie SL z 1931 r.

Wybory parlamentarne przeprowadzone w 1928 r. przyniosły porażkę partiom ruchu ludowego – PSL „Piast” zdobyło zaledwie 21 mandatów, PSL „Wyzwolenie” 40 mandatów, SCh dysponowało 26 mandatami. Na listach wyborczych, podobnie jak w latach 1919 i 1922, nie było właściwie kobiet. Partie polityczne innych ruchów umieszczały na listach swoje kandydatki³¹. Przyszłe reprezentantki świata kobiecego miały być gwarantem jego obrony w parlamencie. Ich obecność w Sejmie i Senacie miała stanowić potwierdzenie, że ugrupowania, które je wprowadziły do parlamentu, popierały zasadę równouprawnienia politycznego kobiet. Na listach wyborczych partii ludowych nazwiska kobiet zamieszczano na dalszych pozycjach, nie dając im w praktyce szans na wejście do parlamentu. Na łamach „Piasta” Anna Szczepańska pisała: *Przez brak uświadomienia, ile kobiet dało się zbałamucić albo całkiem nie głosowały i przepadli nieraz zacni ludzie postawieni na liście posłów i senatorów*³². Podkreślała, że kobiety niemające własnych ugruntowanych poglądów

²⁹ M. Strzelecki, *Rola wychowania w myśli społeczno-politycznej ruchu ludowego w Drugiej Rzeczypospolitej* [w:] *Polityka a wychowanie. Szkice z historii wychowania społecznego II Rzeczypospolitej*, red. A. Wojtas, Toruń 1994, s. 102.

³⁰ 1926 listopad 29, Kraków – Program Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast” [w:] *Programy stronnictw ludowych*, oprac. S. Lato, W. Stankiewicz, Warszawa 1969, s. 258.

³¹ Do najbardziej aktywnych kobiet w polityce zasiadających w ławach poselskich w okresie międzywojennym należały: Gabriela Balicka, Irena Kosmowska, Zofia Prussowa, Zofia Moraczewska, Milena Rudnycka, Maria Jaworska. Reprezentowały wiele opcji politycznych, aczkolwiek były też ugrupowania niemające w swoich ławach żadnych kobiet. Do takich należały: Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”, Stronnictwo Chłopskie i Chrześcijańska Demokracja czy Narodowa Partia Robotnicza (A. Kołodziejczyk, *Na drogach ruchu ludowego...*, op. cit., s. 66–70).

³² A. Szczepańska, *Spieszmy pod sztandary „Piasta”*, „Piast” 1928, nr 43, s. 3.

politycznych były podatne na wpływy największych partii, rodzin, mężów lub autorytetów lokalnych, np. duchowieństwa. Apelowała:

Nigdy żaden murarz nie buduje domu sam. Dlatego i my kobiety wiejskie, łączmy się. W jeden mocny łańcuch łączmy nasze dusze. Zaczniemy pracę mocną jak stal. Stańmy przy kowadło pracy domowej. Kobieta – matka, przypomina matkę – pszczołę ulu. Cała rzesza pracownic ją słucha. Ul to nasz dom. Każda kobieta tak ułożyć sobie pracę dziennie, by bodaj godzinę w tygodniu miała dla siebie na przeglądnięcie gazety i przeczytanie książki³³.

Autorka udzielała porad i drogę do uświadomienia kobiet widziała przede wszystkim w organizowaniu kursów, czytelnictwie prasy i literatury, współpracy z organizacjami kobiecymi. Był to jednak ponownie głos odosobniony i sporadyczny na łamach „Piasta”.

Działacze SCh dostrzegali potencjalną rolę kobiet jako prężnego czynnika aktywizacji społecznej, politycznej, gospodarczej i kulturalno-oświatowej wsi. Na łamach „Gazety Chłopskiej”, organu prasowego SCh, co tydzień, począwszy od 1927 r., zaczęły się ukazywać artykuły skierowane do kobiet. Dotyczyły porad związanych z życiem codziennym: obowiązku wychowywania dzieci, utrzymania domu. Znaleźć w nich można także rady związane z ciążą i opieką nad niemowlęciem³⁴.

1 maja 1927 r. ukazał się artykuł Sylwii Bujak-Boguskiej, która wskazywała, że kobiety oprócz tego, iż ciężko pracują, na równi z mężczyzną, to jeszcze muszą jako gospodynie oszczędzać, zapobiegać, przewidywać, a jako matki kierować dziećmi. Autorka zwracała uwagę, że kobiety za rzadko zabierają głos w życiu publicznym, a mężczyźni nie zawsze pamiętają o kobiecych sprawach. Dlatego, gdy nadchodzi czas wyborów do samorządów, powinny domagać się swoich praw. Ukazywała też trudną sytuację kobiet w Polsce, a zwłaszcza na wsi. Brakowało dobrej opieki lekarskiej dla dzieci i kobiet, bezpłatnej pomocy akuszerskiej i wskazówek higienicznych, które zapobiegałyby chorobom i zmniejszały śmiertelność niemowląt przy narodzinach. Stronnictwo postulowało, aby państwo pomagało kształcić co zdolniejsze kobiety w kierunku nauczycielskim, na pielęgniarki, akuszerki. Wskazywało, że znajdują się one

³³ Ibidem.

³⁴ E. Podgajna, *Stronnictwo Chłopskie 1926–1931. Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin 2011, s. 111; Eadem, „Gazeta Chłopska” w procesie komunikacji politycznej [w:] *Polityka i politycy w prasie...*, op. cit., s. 263–272.

w trudnej sytuacji, ponieważ nie upominają się o swoje zagwarantowane prawa³⁵.

W kwestiach kobiecych SCh nie wychodziło poza tradycyjne myślenie, powoli jednak zauważano miejsce w życiu politycznym dla kobiet i potrzebę wyjścia poza pewne schematy: *Utarło się przekonanie dotyczące życia gromadnego, społecznego czy samorządowego i państwowego, że powinno się skupić w rękę mężczyzn i bez kobiet, przez nich samych wyłącznie rozstrzygane*³⁶. Wprawdzie SCh nie miało reprezentacji kobiecej w Sejmie (do 1930 r.), ale bardzo zachęcało do aktywności politycznej na szczeblu samorządowym. Wskazywało, że *kobiety same muszą dopilnować, by te światlejsze i bardziej wyrobione były wybierane do samorządów*³⁷. Osiągnięcie rzeczywistego równouprawnienia wymagało przezwyciężenia istniejących stereotypów myślenia i schematów kulturowych. Bujak-Boguska wskazywała, że

kobiety od wielu dziesiątek lat walczyły i walczą o równe prawa kobiet i mężczyzn, wychodząc z założenia, że tylko oświecona i uspołeczniona matka może być rozumną i światłą wychowawczynią młodego pokolenia i wychodząc z tej zasady nasuwa się wniosek, że wszyscy ludzie bez względu na swą płeć powinni mieć jednakowe prawa³⁸.

Wydając odezwy do narodu, SCh często bezpośrednio zwracało się do kobiet. Czyniło tak ze względu na to, że miały one krzewić moralność i zasady etyczne, a także pilnować ich przestrzegania w walce politycznej. Odwoływano się do poczucia kobiecej sprawiedliwości, rozwagi, intuicji oraz zdolności kompromisu.

Stronnictwo Chłopskie miało świadomość podatności kobiet wiejskich na nawoływanie duchowieństwa, dlatego na wiecach i na łamach prasy jego członkowie starali się uświadamiać kobiety: *Kobiety ze strony mężów chłopów idą za głosem klerykałnym, przez co same sobie i swoim najbliższym kłody pod nogi rzucają (...) Dosyć już tej nieświadomości*³⁹. Znikoma liczebność kobiet w polityce wynikała z braku zainteresowania sprawami politycznymi: *gdy przyjdą jakiegokolwiek wybory, stają się posłusznym narzędziem w rękę przygodnych agitatorów i przez oddanie*

³⁵ S. Bujak-Boguska, *Doniosłe obowiązki kobiet*, „Gazeta Chłopska” 1927, nr 18, s. 4.

³⁶ Eadem, *Kobietom pod rozwagę*, „Gazeta Chłopska” 1927, nr 20, s. 5–6.

³⁷ Eadem, *Doniosłe obowiązki...*, op. cit., s. 4.

³⁸ Eadem, *Kobietom pod rozwagę...*, op. cit., s. 5–6.

³⁹ B. Kisielewski, *Kobiety wiejskie a wybory*, „Gazeta Chłopska” 1928, nr 4, s. 3.

*swych cennych głosów ściągają na siebie zarzut, że nie rozumieją obowiązków*⁴⁰.

Stronnictwo Chłopskie widziało potrzebę upominania się kobiet o swoje prawa. Kierownictwo zdawało sobie sprawę, że udział kobiet w ruchu chłopskim może przyspieszyć zwycięstwo „klasowej polityki chłopskiej”. Sygnały, które wysyłali, były jednak niewystarczające. Pojawiały się odosobnione głosy kobiet, które dawały nikłe rezultaty politycznego uświadomienia. Głównie sprowadzały się one do organizowania różnego rodzaju kursów, odczytów, pogadanek. Na łamach „Gazety Chłopskiej” mamy do czynienia z dwuznacznym obrazem roli kobiety – tradycyjnym i nowoczesnym. Wynikało to przede wszystkim z myśli politycznej SCh, w której kreowano wizję przyszłości państwa polskiego, w którym należałoby znieść dotychczasowy system społeczny i zastąpić go ustrojem sprawiedliwości społecznej. Zatem przeobrażenia funkcji pełnionych w społeczeństwie przez kobiety członkowie SCh traktowali jako pewną prawidłowość rozwoju społecznego.

W świetle publicystyki prezentowanej na łamach „Wyzwolenia”, „Piasta”, „Woli Ludu” i „Gazety Chłopskiej” proces dochodzenia kobiet do aktywnej roli w polityce i walce o swoje prawa prowadził poprzez oświatę oraz aktywność na różnych polach życia społecznego: w samorządach, organizacjach spółdzielczych, które niewątpliwie przyczyniały się do kształtowania i rozwoju cywilizacyjnego wsi. Publicystyka na łamach „Piasta”, „Gazety Kobięcej” (dodatku do „Woli Ludu”) i „Wyzwolenia” oddziaływała wychowawczo na czytelników. Podtrzymywano wizerunek kobiety ciężko pracującej, kochającej matki, odpowiedzialnej za wychowanie dzieci. Propagowano pożądane wzorce dobrej gospodyni ogniska domowego, żony, katoliczki, a także kobiety złąknionej wiedzy. Autorki i autorzy artykułów podkreślali, że kobiety mają do spełnienia ważne zadanie w życiu publicznym. Mobilizowali je, aby poświęcały się służbie obywatelskiej. Wskazywali, że pełnoprawną obywatelką kraju może być tylko kobieta czynnie uczestnicząca w wyborach parlamentarnych. Na łamach „Gazety Chłopskiej” oprócz tradycyjnej roli kobiety znacznie silniej próbowano je przekonać do uczestnictwa w pracach samorządu terytorialnego. Wyjaśniano motywy i potrzebę zainteresowania kobiet sprawami polityki. Należy też stwierdzić, że w popularyzowanym przez ruch ludowy wzorcu osobowym kobiety, obecne były tradycyjne

⁴⁰ S. Bujak-Boguska, *Kobietom pod rozwagę...*, op. cit., s. 5–6.

wartości, takie jak patriotyzm, poszanowanie prawa, wierność zasadom demokracji i sprawiedliwości społecznej, umiłowanie ojczyzny i gotowość do obrony jej granic.

Podsumowując, autorzy publikujący na łamach prasy ludowej artykuły skierowane do kobiet nie omijali tematyki trudnej, związanej z przeciwnościami życia codziennego. Przyczyny zainteresowania kobietami były różne. Po pierwsze, decydowała o nim liczebność kobiet w warstwie chłopskiej, po drugie, kształtujące się wówczas w myśli politycznej ruchu ludowego koncepcje agraryzmu, po trzecie zaś obawy przed objęciem warstwy chłopskiej wpływami rozwijających się ruchów narodowego i socjalistycznego.

Pomimo daleko idących zmian w statusie kobiet, jakie nastąpiły wraz z odrodzeniem państwa polskiego, rzeczywistość społeczna nie potwierdziła tej opinii. Same kobiety w myśleniu o swojej obecności w życiu publicznym sięgały do wartości i wzorów związanych z tradycyjnymi rolami kobiecymi i modelu ukształtowanego jeszcze w XIX w. Uniemożliwiało to odejście od pewnych stereotypowych wyobrażeń o ich roli w społeczeństwie. Bardzo trudno było przełamać przekonanie, silnie ugruntowane w społeczeństwie tradycjonalistyczno-konserwatywnym, że kobieta to głównie matka, żona, gospodyni domowa. Uzyskane w wolnej Polsce prawa stworzyły możliwość uczestnictwa kobiet w życiu społecznym i politycznym, naruszyły tradycyjny model społeczeństwa patriarchalnego, zmieniając pozycję i rolę kobiety. Kobiety z trudem torowały sobie drogę do publicznej obecności w społeczeństwie i korzystania z praw im należnych w każdej dziedzinie życia społecznego na równi z mężczyznami. Partie ruchu ludowego o sile i potencjale kobiet w polityce przekonały się dopiero w latach trzydziestych, już po zjednoczeniu i utworzeniu Stronnictwa Ludowego. Na łamach miesięcznika „Chłopski Świat” sekretarz generalny SL Józef Grudziński napisał:

Przez długie lata prace ruchu chłopskiego cechowała specjalna „połowiczność”. Nie brała w nim udziału połowa ludności wiejskiej – kobiety (...) masowy udział kobiet w ruchu ludowym nie oznacza tylko jego rozrostu liczebnego, ale i spotęgowanie jego sił moralnych i ideowych. Kobieta nie tylko ma możliwość wywierania wpływu na męża, ona stanowi pierwszą i najbardziej wpływową instancję oddziaływania moralnego na młode pokolenie wsi. Gdy ruch ludowy potrafi dla swej

idei zdobyć większość kobiet, wówczas naprawdę „twierdzą nam będzie każdy próg” chałupy wiejskiej⁴¹.

Ludowcy tę prawdę odkryli zbyt późno. Przez wiele lat nie dopuszczali myśli o równouprawnieniu kobiet w polityce – w wyborach samorządowych czy parlamentarnych. Konserwatyzm i męski partykularyzm powodowały nieobliczalne straty głosów poparcia. Działacze chłopscy długo „nie nadawali” za aktami legislacyjnymi wprowadzającymi równouprawnienie kobiet⁴². Realia walki politycznej zmusiły jednak partie chłopskie do rewizji tego archaicznego stanowiska, dziedzictwa epoki ziem polskich podzielonych niegdyś między państwa zaborcze.

Bibliografia

Źródła

1926 listopad 29, Kraków – Program Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piaśt”

[w:] *Programy stronnictw ludowych*, oprac. Stanisław Lato, Witold Stankiewicz, Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969.

Manifest Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej, oprac. Jan Lewandowski, Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1978.

Wspomnienia o Irenie Kosmowskiej, oprac. Zofia Mazurowa, Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1974.

Źródła prasowe

„Chłopski Świat” 1939

„Gazeta Chłopska” 1926–1931

„Gazeta Kobieta” dodatek do „Woli Ludu”

„Piaśt” 1918–1931

„Wyzwolenie” 1918–1931

Opracowania

Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym), red. Agniesz-

⁴¹ J. Grudziński, *Na przyzbie*, „Chłopski Świat” 1939, nr 1, s. 33.

⁴² A. Kołodziejczyk, *Na drogach ruchu ludowego...*, op. cit., s. 75.

- ka Janiak-Jasińska [et al.], Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2009, ISBN 978-83-7543-101-8.
- Egoistyczna klasa czy współodpowiedzialni obywatele? Problematyka chłopska na łamach prasy w Polsce od końca XIX stulecia do 1939 roku*, red. Ewa Maj [et al.], Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2010, ISBN 987-83-227-3229-8.
- Kałwa Dobrochna, *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych*, Kraków : Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2001, ISBN 83-88737-25-2.
- Kobieta i świat polityki w niepodległej Polsce 1918–1939*, red. Anna Żarnowska [et al.], Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 1996, ISBN 83-7059-243-0.
- Kobiety polskie*, red. Elżbieta Konecka, Warszawa : Książka i Wiedza, 1986, ISBN 83-05-11624-7.
- Kołodziejczyk Arkadiusz, *Na drogach ruchu ludowego. Rozprawy i studia*, Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 1999, ISBN 83-87838-26-8.
- Kto był kim w drugiej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. Jacek M. Majchrowski, Warszawa : Polska Oficyna Wydawnicza BGW, 1994, ISBN 8370665691.
- Lublin w dziele odzyskania niepodległości Polski 1918. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Lubelskie Towarzystwo Naukowe 4 XI 1988*, red. Wiesław Śladkowski, Lublin : Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 1989, ISSN 0208-4996.
- Niećko Grzegorz Piotr, *Irena Kosmowska (1879–1945). Życie i działalność*, Lublin : Multipress G. Wodecki, D. Wodecka s.c., 2013, ISBN 98-83-922432-7-4.
- Paczkowski Andrzej, *Prasa polska w latach 1918–1939*, Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980, ISBN 8301017279.
- Podgajna Ewelina, *Stronictwo Chłopskie 1926–1931. Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2011, ISBN 978-83-7784-038-2.
- Polityka a wychowanie. Szkice z historii wychowania społecznego II Rzeczypospolitej*, red. Andrzej Wojtas, Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 1994, ISBN 8386229519.

Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku, red. Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski, Białystok : Wydawnictwo HUMANICA, 2016, ISBN 978-83-946177-0-7.

„Przez lud dla ludu”. *Irena Kosmowska (1879–1945). Polityk – społecznik – wychowawca*, red. Ewelina Podgajna, Lublin : Multipress G. Wodecki, D. Wodecka s.c., 2014, ISBN 978-83-938773-2-4.

Równe prawa nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej. Zbiór studiów, red. Anna Żarnowska [et al.], Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2000, ISBN 8371810237.

Siemieńska Renata, *Płeć, zawód, polityka. Kobiety w życiu publicznym w Polsce*, Warszawa : Uniwersytet Warszawski. Instytut Socjologii, 1990.

Wawrzykowska-Wierciochowa Dionizja, *Z dziejów kobiety wiejskiej. Szkice historyczne 1861–1945*, Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1961.

Artykuły w czasopismach naukowych

Giza Stanisław, *Władze naczelne stronnictw ludowych (1861–1965)*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1965, nr 7, s. 387–414.

Kolasa Władysław Marek, *Kierunki badań nad historią prasy polskiej 1918–1939*, cz. 1: *Tendencje rozwojowe. Typologia*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2011, t. 14, z. 1/2, s. 7–55, ISSN 1509-1074.

Sokół Zofia, *Z badań nad polską prasą kobiecą w latach 1918–1939*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1983, t. 22, nr 3, s. 5–12, ISSN 0137-2998.